

دانشگاه الزهرا

دانشکده ادبیات ، زبانها و تاریخ

گروه تاریخ

پایان نامه :

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ

عنوان :

تاریخنگاری میرزا مهدی خان استرآبادی و تاثیر آن

بر تاریخنگاری در دوره های زندیه و متقدم قاجاریه

استاد راهنما :

دکتر محمد علی کاظم بیگی

استاد مشاور :

دکتر علی اصغر مصدق

۱۳۸۲ / ۸ / ۲۰

۴۹۱۰۲

دانشجو :

منصوره حاجی زاده

مهر ماه سال ۱۳۸۲

وزارت اطلاعات آذربایجان
تیمبیران

تقدیم به :

پدرم که مظهر فداکاری و گذشت بود و

مادرم آن دریای مهر و صبر و

همسر مهربانم و

تمامی کسانی که مرا در این راه یاری کردند.

با تقدیر و تشکر :

از جناب آقای دکتر کاظم بیگی که با سعه صدر و

نهایت صبر در تمامی مراحل کار از یاری و

راهنمایی بنده دریغ نکردند

و با تشکر از جناب آقای دکتر مصدق که با محبت های

پدرانه خود همواره مرا مرهون لطف خود قرار دادند و

با ادای سپاس و احترام به اساتید گرامی ام

جناب آقای دکتر ولوی و جناب آقای دکتر فراهانی منفرد

که مرا در اجرای این رساله همیاری کردند.

چکیده

از ویژگیهای تاریخنگاری ایران پس از ظهور سلسله های مستقل حکومت محوری ، غلبه جنبه ادبی بر جنبه تاریخی و عدم دید انتقادی و شکل تحلیلی نوشته های تاریخی می باشد. میرزا محمد مهدی خان استرآبادی ، صاحب دو تألیف تاریخی جهانگشای نادری و درّه نادره، در تاریخنگاری عصر افشاریه و پس از آن جایگاهی ویژه دارد. استرآبادی با تأثیر پذیری از سبک تاریخنگاری عصر صفویه به ویژه تاریخنگاری اسکندر بیگ منشی - که هر دو از منشیان و مقربان دستگاه سیاسی سلطنت بودند - بر سبک تاریخنگاری دوره زندیه و متقدم قاجاریه تأثیر گذاشت .

شایان ذکر است ، به دلیل اقتدار و تمرکزگرایی نادرشاه و شرایط سیاسی عصر افشاریه ، عدم دید انتقادی و شکل تحلیلی در نوشته های او در مقایسه با سبک تاریخنگاری اسکندر بیگ منشی ، بیشتر به چشم می خورد ، به رغم شباهتهای هر دو مورخ در تحلیل مضامین و رویدادهای تاریخ نویسی ، از جمله مهمترین تفاوت های سبک تاریخنگاری استرآبادی با تاریخ نویسی اسکندربیگ ، غیر مذهبی بودن تاریخنگاری او و جلوه یافتن نظریه نقش مردان بزرگ در تاریخنگاری او می باشد ، که سبک تاریخنگاری او را از تاریخنگاری اسکندربیگ منشی متمایز ساخته است.

((فهرست مطالب))

صفحه	
۱	پیشگفتار.....
۲	مقدمه.....
۵	۱: مبانی تحقیق.....
۶	۱-۱: مسأله پژوهش.....
۶	۲-۱: سوالات پژوهش.....
۷	۳-۱: فرضیات پژوهش.....
۷	۴-۱: مفاهیم و واژگان تحقیق.....
۸	۵-۱: اهداف پژوهش و ضرورت آن.....
۸	۶-۱: پیشینه پژوهش.....
۱۱	۲: نقد و بررسی منابع.....
۱۲	۱-۲: منابع تاریخی.....
۱۸	۲-۲: پژوهشهای نوین.....
۲۷	۳: رهیافت سیاسی عصر افشاریه.....
۲۸	۱-۳: ساختار سیاسی افشاریان.....
۳۴	۲-۳: نهادهای سیاسی.....
۳۶	۴: بررسی تحولات اجتماعی و اقتصادی عصر افشاریه.....
۴۰	۵: میرزا محمد مهدی خان استرآبادی نخبه ای فرهنگی از عصر افشاریه.....
۴۱	۱-۵: زندگانی استرآبادی.....
۴۱	۲-۵: سال تولد استرآبادی.....
۴۲	۳-۵: پیوندهای استرآبادی با حکومت.....

((فهرست مطالب))

- ۴۵..... ۴-۵: منصب و لقب استرآبادی
- ۴۶..... ۵-۵: وفات استرآبادی
- ۴۷..... ۶: آثار و تألیفات استرآبادی
- ۴۸..... ۱-۶: آثار در زمینه تاریخ
- ۴۸..... ۱-۱-۶: دره نادره
- ۴۹..... ۲-۱-۶: تاریخ جهانگشای نادری
- ۴۹..... ۱-۲-۱-۶: سال تألیف جهانگشای نادری
- ۵۱..... ۲-۶: آثار ادبی
- ۵۱..... ۱-۲-۶: منشآت
- ۵۱..... ۲-۲-۶: مبانی اللغة
- ۵۲..... ۳-۲-۶: سنگلاخ
- ۵۳..... ۴-۲-۶: دیوان
- ۵۴..... ۷: تاریخنگاری در ایران
- ۵۶..... ۱-۷: تاریخنگاری در ایران از قرون اولیه اسلامی تا عصر مغول
- ۵۷..... ۲-۷: تاریخنگاری در ایران از عصر مغول تا روزگار صفویان
- ۵۷..... ۱-۲-۷: ویژگیهای تاریخنگاری مغولان
- ۵۹..... ۲-۲-۷: ویژگیهای تاریخنگاری تیموریان
- ۶۱..... ۳-۷: تاریخنگاری عصر صفویان
- ۶۱..... ۱-۳-۷: ویژگیهای تاریخنگاری صفویان
- ۶۲..... ۲-۳-۷: نقاط ضعف تاریخنگاری عصر صفویه

((فهرست مطالب))

۸: بررسی و مقایسه سبک تاریخنگاری اسکندر بیگ منشی با تاریخنگاری مورخین معاصر ۶۴

- ۱-۸: نحوه استفاده از منابع ۶۶
- ۲-۸: تحلیل مضمون ها و رویدادهای تاریخی ۶۷
- ۱-۲-۸: نحوه برخورد مؤلفان با رویدادهای پیش از عصر شاه عباس ۶۷
- ۲-۲-۸: اشتباه در برخی محاسبات تاریخی ۶۹
- ۳-۲-۸: تناقض روایات ۷۰
- ۴-۲-۸: تفاوت دیدگاه مؤلفان نسبت به علل وقوع حوادث تاریخی ۷۱
- ۵-۲-۸: گزارشات نظامی در عالم آرای عباسی ۷۴
- ۶-۲-۸: جایگاه شاه در عالم آرای عباسی ۷۵
- ۷-۲-۸: علیت تاریخی از دیدگاه اسکندر بیگ منشی ۷۶
- ۸-۲-۸: انعکاس اوضاع اجتماعی مردم ۷۷
- ۹-۲-۸: سبک و زبان اسکندر بیگ منشی ۷۷
- ۱۰-۲-۸: دوگانگی زبان ۷۸
- ۱۱-۲-۸: ارتباط شکل و محتوا ۷۹
- ۱۲-۲-۸: کاربرد اشعار ۸۰
- ۹: تأثیر تاریخنگاری عصر صفویه بر تاریخنگاری استرآبادی ۸۲
- ۱-۹: تاریخنگاری استرآبادی و ویژگی های آن ۸۳
- ۲-۹: تفاوت سبک تاریخنگاری استرآبادی با تاریخ نگاری اسکندری بیگ منشی ۸۴
- ۱۰: مقایسه سبک تاریخنگاری استرآبادی با مورخین معاصر وی ۸۶
- ۱-۱۰: نحوه استفاده از منابع ۸۹
- ۲-۱۰: تحلیل رویدادها و مضامین تاریخی ۹۱
- ۱-۲-۱۰: تفاوت روایات ۹۱

((فهرست مطالب))

- ۹۲..... ۲-۲-۱۰: ابهام در روایات
- ۹۴..... ۳-۲-۱۰: گزارشات نظامی در جهانگشای نادری
- ۹۵..... ۴-۲-۱۰: رعایت بی طرفی
- ۹۶..... ۵-۲-۱۰: جهانگشای نادری منبعی برای شناخت مناصب اداری عصر افشاریه
- ۹۷..... ۶-۲-۱۰: جایگاه شاه در اثر استرآبادی
- ۹۹..... ۷-۲-۱۰: سبک ادبی استرآبادی
- ۹۹..... ۸-۲-۱۰: دوگانگی زبان در اثر استرآبادی
- ۹۹..... ۹-۲-۱۰: ارتباط شکل و محتوا
- ۱۰۰..... ۱۰-۲-۱۰: کاربرد اشعار
- ۱۰۱..... ۱۱: تأثیر سبک تاریخنگاری استرآبادی بر آثار مورخین پس از وی
- ۱۰۲..... ۱-۱۱: مجمل التواریخ
- ۱۰۳..... ۱-۱-۱۱: تحلیل رویدادها و مضامین تاریخی
- ۱۰۶..... ۲-۱-۱۱: سبک ادبی مجمل التواریخ
- ۱۰۷..... ۳-۱-۱۱: رعایت بی طرفی
- ۱۰۸..... ۲-۱۱: ویژگیهای تاریخنگاری دوره متقدم قاجاریه
- ۱۰۹..... ۳-۱۱: تاریخ محمدی (احسن التواریخ)
- ۱۱۰..... ۱-۳-۱۱: زندگی نامه ساروی
- ۱۱۰..... ۲-۳-۱۱: الگوهای تاریخنگاری ساروی
- ۱۱۱..... ۳-۳-۱۱: مشاغل
- ۱۱۱..... ۴-۳-۱۱: تحلیل مضمون ها و رویدادهای تاریخی
- ۱۱۱..... ۱-۴-۳-۱۱: نحوه استفاده از منابع
- ۱۱۲..... ۲-۴-۳-۱۱: سالنامه نگاری

((فهرست مطالب))

- ۱۱۳..... ۱۱-۳-۴-۳: طرح يك مقدمه ، قبل از شرح يك واقعه
- ۱۱۳..... ۱۱-۳-۴-۴: جایگاه شاه در اثر ساروی
- ۱۱۴..... ۱۱-۳-۴-۵: سبک ادبی
- ۱۱۵..... ۱۱-۳-۴-۶: کاربرد اشعار
- ۱۱۵..... ۱۱-۳-۴-۷: ارتباط شکل و محتوا
- ۱۱۶..... ۱۱-۳-۴-۸: تاریخ محمدی منبعی برای شناخت آداب و رسوم اجتماعی
- ۱۱۷..... ۱۲: مقام استرآبادی در تاریخ فرهنگی ایران
- ۱۱۸..... ۱۲-۱: غیر مذهبی بودن تاریخنگاری استرآبادی
- ۱۱۹..... ۱۲-۲: نظریه نقش مردان بزرگ در تاریخ
- ۱۲۰..... ۱۲-۳: نظریه علّیت در تاریخنگاری استرآبادی
- ۱۲۲..... ۱۳: نتایج پژوهش
- ۱۲۵..... فهرست مآخذ

پیشگفتار

پژوهش حاضر، تلاشی است ناچیز و ناتمام که به بررسی ویژگیهای تاریخنگاری میرزا مهدی خان استرآبادی و تأثیر آن بر دوره زندیه و متقدم قاجاریه و میزان تأثیر پذیری از سبک تاریخنگاری عصر صفویه به ویژه اسکندر بیگ منشی می پردازد.

علاقه نگارنده به پژوهش درباره تاریخ عصر افشاریان، سبب شد که چنین موضوعی به عنوان موضوع پژوهش برگزیده شود. ناشناخته بودن تاریخنگاری میرزا مهدیخان استرآبادی از سویی، و از سوی دیگر حکومت محوری و اقتدار شدید نیروهای سیاسی عصر نادرشاه و تأثیر تمرکزگرایی نادرشاه که به مانند ادوار پیشین بر تاریخنگاری این عصر سایه افکننده است، نگارنده را بر آن داشت در وادی این پژوهش گام نهد.

به طور طبیعی، انجام چنین پژوهشی با دشواری های خاص خود روبرو بوده است. فراهم آوردن منابع درباره ویژگیهای تاریخنگاری استرآبادی و گسترده بودن موضوع پژوهش از مشکلاتی است که به یاری اساتید گرامی، از پیش پا برداشته شده است.

در طول انجام این کار از دقت نظر و راهنمایی های ارزشمند استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر کاظم بیگی برخوردار بوده ام. همچنین از مشورت و راهنمایی جناب آقای دکتر مصدق بهره فراوان بردم و از استاد گرانقدرم آقای دکتر فراهانی منفرد که در انتخاب موضوع پژوهش مرا راهنمایی کردند، سپاس و قدردانی - که کوچکترین وظیفه نگارنده است - دارم.

مقدمه

از ویژگیهای تاریخنگاری ایرانی پس از ظهور سلسله های مستقل حکومت محوری نوشته هاست که تاریخنگاری عصر افشاریه نیز از آن مستثنی نیست. نویسندگان تواریخ معمولاً شغل دیوانی دارند و یا از توجه حکومت برخوردارند، آنچه می نویسند به شخص شاه، مسائل سیاسی و نظامی آن عصر مربوط می شود. در عصر افشاریان (۱۱۶۰ - ۱۱۴۸ ه.ق)، ایران شاهد درگیریهای نظامی داخلی و خارجی فراوانی بود. شرح رویدادهای سیاسی و نظامی و لشکرکشیهای نادرشاه در منابع تاریخی به ویژه تألیف استرآبادی از اهمیت و بازتاب ویژه ای برخوردار است.

دوران نه چندان طولانی حکومت افشاریه علاوه بر اینکه عصر درگیریهای نظامی و سیاسی بود، بی توجهی به اوضاع اجتماعی و فرهنگی را نیز در پی داشت. به دلیل سرشت نظامی این عصر، در سبک تاریخنگاری استرآبادی با وجود تجانس با ویژگیهای تاریخنگاری ادوار پیشین، آنچه بیش از همه مورد توجه قرار می گیرد، گرایش نویسنده به شرح مسائل سیاسی و نظامی به ویژه خصوصیات شخص شاه و جایگاهش به عنوان یک فرمانده نظامی و یک رهبر سیاسی و بالاخره قواعد حکومتی آن زمان است. اقتدار و تمرکز گرایی، مطلق گرایی شاه و اتکاء بر نیروهای نظامی که پس از تاج گذاری نادر در مغان (۱۱۴۸ ه.ق / ۱۷۳۶ م) از عوامل مشروعیت سیاسی افشاریان بود، بر شیوه تاریخ نویسی استرآبادی سایه افکننده است. همچنین آنچه در اثر استرآبادی می توان یافت سکوت وی در نقل حوادث و رویدادها، بی طرفی، عدم ارائه تحلیل و دیدی انتقادی در نقل حوادث و رویدادهاست. ضمناً در آثار او شخصیهایی مجال بروز می یابند که با حکومت و چهره های محوری آن، تضاد و مخالفتی نداشته باشند.

این پژوهش آهنگ آن دارد که درباره سبک تاریخنگاری استرآبادی، میزان تاثیر پذیری از تاریخنگاری عصر صفویان و به ویژه سبک تاریخنگاری اسکندریگ منشی صاحب عالم آرای عباسی و تأثیر سبک تاریخنگاری استرآبادی بر دوره های زندیه و متقدم قاجاریه و پیوندهای این دو با یکدیگر را مورد ارزیابی قرار دهد.

در پژوهش حاضر سعی بر آنست با استفاده از روش مقایسه ای (comparative) به مقایسه همانندیها و اختلافهای سبک تاریخننگاری استرآبادی با تاریخننگاری اسکندر بیگ منشی - به عنوان یکی از شاخص ترین مورخین عصر صفوی - میزان تأثیر پذیری تاریخننگاری استرآبادی از عصر پیش از خود بررسی شود. و نیز با استفاده از همین روش و مقایسه تواریخ عصر زندیه و اوایل قاجاریه با آثار استرآبادی تأثیر گذاری او را بر تاریخننگاری ادوار بعد مورد بحث قرار دهد تا از این رهگذر ویژگی های تاریخننگاری عصر افشاریه و جایگاه استرآبادی در آن روشن شود.

فصل نخست این نوشتار به تشریح مبانی تحقیق اختصاص دارد. در این فصل مسأله پژوهش، سوالات، فرضیات، مفاهیم و واژگان، اهداف و پیشینه پژوهش معرفی می گردد. فصل دوم به معرفی و نقد گزیده منابع اختصاص دارد. به دلیل کثرت مآخذ گوناگون در معرفی منابع و بحث در مورد هر اثر، به اختصار بسنده شده است. جهت سهولت، این منابع به دو بخش منابع اصلی و پژوهشهای نوین تقسیم شده است.

بخش سوم با عنوان «رہیافت سیاسی عصر افشاریان» بر مقوله سیاست و جریانهای سیاسی عصر افشاریان تاکید می کند که در نخستین فصل درباره ساختار سیاسی حکومت نادرشاه، و نهادهای سیاسی آن عصر در دومین فصل این بخش مورد ارزیابی قرار می گیرد.

بخش چهارم به بررسی تحولات اجتماعی و اقتصادی عصر افشاریه اختصاص دارد. بخش پنجم با عنوان «میرزا محمد مهدی خان استرآبادی، نخبه ای فرهنگی از عصر افشاریه» به معرفی زندگانی استرآبادی، پیوندهای او با حکومت، منصب و لقب استرآبادی می پردازد، بخش ششم این نوشتار به معرفی تألیفات وی می پردازد که در زمینه تاریخ - دره نادره و جهاننگشای نادری - و آثار ادبی - منشآت حاوی معرفی مبانی اللغة و سنگلاخ - تقسیم می شود. بخش هفتم این نوشتار با عنوان «تاریخننگاری در ایران» شامل سه فصل می باشد که به بررسی تاریخننگاری در ایران از قرون اولیه اسلامی تا عصر مغول، تاریخننگاری از عصر مغول تا صفویان که خود به دو فصل ویژگیهای تاریخننگاری مغولان و ویژگیهای تاریخننگاری تیموریان تقسی می شود، و تاریخننگاری عصر صفویان که خود به دو فصل ویژگیهای تاریخننگاری صفویان و نقاط ضعف تاریخننگاری صفویان می پردازد.

از آنجا که یکی از فرضیات پیشنهادی این پژوهش به میزان تأثیر پذیری استرآبادی از سبک تاریخننگاری عصر صفویه به ویژه سبک تاریخننگاری اسکندر بیگ منشی اختصاص دارد، بنابر این بخش هشتم این نوشتار با

استفاده از روش مقایسه ای به مقایسه سبک تاریخننگاری اسکندریگ منشی با مورخین معاصر وی که فصول آن شامل نحوه استفاده از منابع ، تحلیل مضمون ها و رویدادهای تاریخی که خود به فصول نحوه برخورد مؤلفان با رویدادهای پیش از عصر شاه عباس ، اشتباه در برخی محاسبات تاریخی ، تناقض روایات ، تفاوت دیدگاه مؤلفان نسبت به علل وقوع حوادث تاریخی ، گزارشهای نظامی ، جایگاه شاه در عالم آرای عباسی ، علیت تاریخی از دیدگاه اسکندریگ منشی ، انعکاس اوضاع اجتماعی ، سبک و زبان اسکندریگ ، ارتباط شکل و محتوا و کاربرد اشعار الحاقی ، تقسیم می شود ، می پردازد . بخش نهم این پژوهش تحت عنوان «تأثیر تاریخننگاری عصر صفویه بر تاریخننگاری استرآبادی» ، به بررسی تاریخننگاری استرآبادی و ویژگیهای آن و همچنین تفاوت سبک تاریخننگاری استرآبادی با تاریخننگاری اسکندریگ منشی می پردازد .

بخش دهم به مقایسه سبک تاریخننگاری استرآبادی با مورخین معاصر وی که حاوی نحوه استفاده از منابع ، تحلیل مضمون و رویدادهای تاریخی ، تفاوت روایات ، ابهام روایات ، گزارشات نظامی ، رعایت بی طرفی در اثر استرآبادی ، جایگاه شاه ، سبک ادبی ، دوگانگی زبان ، ارتباط شکل و محتوا ، کاربرد اشعار می باشد ، می پردازد . تأثیر سبک تاریخننگاری استرآبادی بر مورخین پس از وی عنوان بخش یازدهم می باشد ، که با معرفی دو اثر مجمل التواریخ و تاریخ محمدی و مقایسه رویدادها و مضامین این اثر با تألیف استرآبادی ، میزان تأثیر گذاری تاریخننگاری استرآبادی بر مورخین دوره های زندیه و متقدم قاجاریه را مشخص می کند . بخش دوازدهم به بررسی «مقام استرآبادی در تاریخ فرهنگی ایران» اختصاص دارد . در فصل پایانی این نوشتار به ارزیابی نتایج و دستاوردهای پژوهش خواهیم پرداخت . پایان بخش این اثر نیز کتابشناسی مآخذ خواهد بود .

بخش اول : مبانی تحقیق